

Ἄγωνίες καὶ ἐλπίδες

Τοῦ κ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀναπλ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν

Ζητεῖται ἐλπίς

Παράξενο ὄνομα γιὰ πλοῖο «ΑΓΩΝΙΑ 937» εἶχα ψιθυρίσει, ὅταν πρωτοδιάβασα ἐκεῖνο τὸ ποίημα τοῦ Γ. Σεφέρη γιὰ τὴν Ἑλλάδα ποῦ τὸν πλήγωνε ὅπου καὶ νὰ ταξίδεψε... Ἦταν ἄραγε ἡ Ἑλλάδα τὸ καράβι ἐκεῖνο ποῦ ταξιδεύει καὶ ποῦ ἐπέγραφε τὴν ἀγωνία της γιὰ ὄνομα; Μὰ τότε θὰ μπορούσε καὶ σήμερα νὰ παραλλάξει τοὺς ἀριθμοὺς καὶ νὰ ὀνομαστῆ «ΑΓΩΝΙΑ 996». Ἄλλωστε εἶναι κοινὸ μυστικὸ ὅτι καὶ τότε καὶ τώρα, μετὰ ἐξήντα χρόνια, ἡ Ἑλλάδα μας εἶναι πνιγμένη στὶς ἀγωνίες, στὰ ἄγχη, στὸ στρές, καὶ οἱ περισσότεροι «ἔχουμε βαρεθεῖ νὰ περιμένουμε τὰ καράβια ποῦ δὲν μποροῦν νὰ κινήσουν»¹. Ἄλλους τοὺς πιάνει ἀπόγνωση, ἀπελπισία.

Ἄλλοι, ἀπὸ καιρὸ, ἀναγκάζονται ν' ἀπευθυνθοῦν στὶς Μικρὲς Ἀγγελίες, ἐκεῖ ὅπου «ζητοῦνται» τόσα χρήσιμα καὶ ἀχρηστα πράγματα, γιὰ ν' ἀναζητήσουν λίγη ἐλπίδα. Ζητεῖται ἐλπίς, ἐπέγραψε τὸ 1954 ὁ Ἀντώνης Σαμαράκης μία συλλογὴ διηγημάτων του, ποῦ κυκλοφορεῖ σήμερα (1996) σὲ τεσσαρακοστὴ πέμπτη ἔκδοση καὶ ἔχει πουλήσει πάνω ἀπὸ 196.000 ἀντίτυπα. Γι' ἄλλους ἡ ἀπελπισία εἶναι προνόμιο (Χρήστος Γιανναράς, 1973), κι ὅσοι ἐλπίζουν, ὀφείλουν «νὰ εἶναι ἔτοιμοι πρὸς ἀπολογία εἰς τὸν καθένα ποῦ θὰ τοὺς ζητήσῃ λόγο γιὰ τὴν ἐλπίδα ποῦ ἔχουν μέσα τους (Α' Πέτρου γ' 15). Ὁ ἀείμνηστος Ν. Νησιώτης φρόντισε γι' αὐτὴ τὴν «ἀπολογία» μὲ τὸ μελέτημά του, *Ἡ ἀπολογία τῆς ἐλπίδος* (1975). Ἄλλωστε ὅλες αὐτὲς οἱ συζητήσεις ἐσηματοδοτοῦντο ἀπὸ ἐρωτήματα γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἐλπίδας, γιὰ τὴ σχέση της μὲ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴ θεολογία τῆς ἐλπίδας, ποῦ ἐκαλλιουργοῦντο σὲ φιλοσοφικοὺς καὶ θεολογικοὺς κύκλους (Ernst Bloch, J. Moltmann)².

Ἐνα ἄλλο ζήτημα βέβαια ποῦ ἐγείρεται εἶναι κατὰ πόσον ἡ ἐλπίδα μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ κατάσταση ἀμιγῆς ἢ σύμμεκτη μὲ ἀγωνία ἐνικοῦ ἢ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ. Μπορῶ δηλαδὴ νὰ ἔχω ἀγωνία καὶ ὅμως νὰ ἐξακολουθῶ νὰ ἐλπίζω; Νὰ ἀντιμετωπίζω δύσκολες περιστάσεις, ἀρρώστια, θά-

νατο, πιέσεις καὶ ὅμως νὰ μὴν λυπάμαι, νὰ μὴν ἀπελπίζομαι; Εἶναι τὸ ἴδιο νὰ αἰσθάνομαι ἄγχος καὶ ἀγωνία γιὰ τὴ σωτηρία μου, ἄγχος καὶ ἀγωνία γιὰ τὴν καθημερινή μου ζωὴ; Ἡ ἢ ὑπέρβαση καὶ τῶν δύο προϋποθέτει κάποιους ὅρους;

Τί νὰ εἶναι ἄραγε ἐκεῖνο ποῦ μοῦ ἐπιτρέπει «νὰ κρατῶ τὸν νοῦν μου εἰς τὸν Ἄδην καὶ νὰ μὴν ἀπελπίζομαι», ὅπως ἐμήνυσε ὁ Κύριός μας στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος αἰῶνος στὸν μακάριο Γέροντα Σιλουανό³; Μὰ τί ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό; Ἡ ἐλπίδα δὲν εἶναι μία ἀφηρημένη ἔννοια, μία κατάσταση μόνο. Ἡ ἐλπίδα ἔχει ὄνομα.

Ἡ ἐλπίδα ἔχει ὄνομα

Κάθε πρωὶ ὁ ὀρθόδοξος χριστιανὸς ἀπευθύνεται στὴν προοιμακὴ τοῦ προσευχῆ στὸν Χριστὸ καὶ τὸν δοξολογεῖ ἀποκαλώντας τὸν «ἡ ἐλπίδα μας». «Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεός, ἡ ἐλπίς ἡμῶν, δόξα σοι». Κι ἔτσι καταλήγει καὶ στὴ θ. Λειτουργία ὁ ἱερεὺς. Στὴ Θ. Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, στὴν εὐχὴ ποῦ διαβάζει ὁ ἱερέας μετὰ τὸ «Ἐξαιρέτως...» ἀπευθυνόμενος στὸν Κύριο λέγει: «Σὺ γὰρ εἶ, Κύριε, ἡ ἐλπίς τῶν ἀπηλπισμένων...»⁴. Ἡ ἐλπίδα ἔχει ὄνομα: Χριστός!

Πάγια εἶναι ἡ πεποίθηση αὐτὴ τῶν χριστιανῶν ἀπ' ἀρχῆς· ἀποτυπώνεται μάλιστα σὲ ἐπιτάφιας πλάκες στὶς κατακόμβες σὲ σύμπλεγμα ποῦ συνδυάζει τὴν ἀγκυρὰ –σύμβολο ἀσφαλείας, ἐλπίδας καὶ σωτηρίας– μὲ τὴ λέξη «ΙΧΘΥΣ» καὶ στὸ ὁποῖο σαφῶς ὑποδηλώνεται ἡ ἔννοια «ἡ ἐλπίς μου εἶ ὁ Χριστός»⁵.

Αὐτὴ ἡ πεποίθηση ὤθησε καὶ τοὺς ἰθύνοντας τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν νὰ ὀρίσουν ὡς θέμα τῆς Η' Γενικῆς Συνέλευσης ποῦ θὰ γίνῃ στὴν πόλη Χαράρε τῆς Ζιμπάμπουε ἀπὸ 24 Αὐγούστου ἕως 7 Σεπτεμβρίου 1998 τὸ «Ἐπεστράφητε πρὸς Θεὸν καὶ χαίρετε ἐλπίζοντες»⁶.

Όπως βλέπουμε υπάρχει μία κινητικότητα στο θέμα αυτό. Οί χριστιανοί δὲν μπορούν νὰ συμπεριφέρονται «καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα» (Α' Θεσσαλονικεῖς 4,13), ἐφ' ὅσον ἡ ἐλπίδα μας αὐτὴ εἶναι «ὡς ἀγκυρὰ τῆς ψυχῆς ἀσφαλῆς τε καὶ βεβαία» (Ἐβραίουσ 5' 19). Ὁφείλουν ὅμως νὰ ἀνανεώνουν τὴν ἐλπίδα τους αὐτὴ ἄσχετο ἂν τὴ βιώνουν ἀνάμικτη μὲ φόβο καὶ ἀγωνίες, ἂν παλινδρομοῦν καὶ «ἐκκρεμοῦν» μεταξὺ ἀπελπισίας, ἀπόγνωσης καὶ ἐλπίδων. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ καταστάσεις αὐτὲς ὑφίστανται ὡς ἓνα δίδυμο, ὡς ἓνα δίπολο ποῦ ὀρίζει τὸν ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο στρέφεται ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξή.

Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς ὄντας μέσα στὴν ἀγωνία, νὰ μὴν ἀπελπιστοῦμε, νὰ μὴ μᾶς καταλαμβάνει ἀπόγνωση. Ἡ ὑπέρβαση φαίνεται ὅτι εἶναι τροπικὴ καὶ ὄχι τοπικὴ. «Μὴ ἀπελπίζον» ἀκοῦμε τὴ φωνὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Ἅγιο Σιλουανό. Πρέπει νὰ τὸ τολμήσουμε· νὰ ἰχνηλατήσουμε δηλαδὴ τὸ δρόμο ἀπὸ τὴν ἀπόγνωση ὡς τὴν ἐλπίδα. Δὲν εἶναι ἀπλὸ καὶ εὐκόλο. Ἀπαιτεῖται ἡ συνδρομὴ περισοτέρων, ἀνθρώπων καὶ ἐπιστημῶν'.

Διεπιστημονικὴ προσέγγιση

Αὐτὴ ἀσφαλῶς ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ σημασία ἐνὸς τέτοιου θέματος ἔκανε καὶ τοὺς ὑπευθύνους τοῦ «Διεθνoῦς Συνδέσμου Ἱατροψυχολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν Μελετῶν» (A.I.E.M.P.R.) νὰ ὀρίσουν ὡς θέμα τοῦ προσεχοῦς XIIIου Διεθνoῦς Συνεδρίου του, ποῦ θὰ γίνῃ 24 ἕως 28 Ἰουλίου 1996 στὴν Λουβαῖν-Λὰ-Νὲβ (Louvain-La-Neuve) Βελγίου, τὸ «Ἀγωνίες καὶ ἐλπίδες».

Δὲν χρειάζεται νὰ παρουσιάσουμε τὸ ἔργο τοῦ Συνδέσμου. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλαιότερα δημοσιεύματά μας⁶. Ὁ διεθνῆς αὐτὸς Σύνδεσμος ὁ ὁποῖος σκοπεύει στὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ Θεολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία, ρωμαιοκαθολικῆς ἐμπνεύσεως κατὰ τὴν

ἀφετηρία του, ἐπεδίωξε ἀνοίγματα καὶ πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία καὶ Ἐκκλησία καὶ τὴν προώθηση τῆς ιδέας τῆς δημιουργίας μιᾶς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξου ὁμάδος ἐργασίας, ἡ ὁποία μὲ προϋποθέσεις τῆς ἰδικῆς μας Ὁρθόδοξου Παραδόσεως θὰ ἐνεβάθυνε στὶς σχέσεις μεταξὺ ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ Θεολογίας.

Ἦδη ὑφίσταται μικρὸς πυρήνας, καὶ γίνεται προσπάθεια διερύνσεώς του, ἐξ Ἑλλήνων ἐπιστημῶνων, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ τὴν προσέγγιση αὐτὴ καὶ συμβάλλει στὴν πληρέστερη πληροφόρηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς πρὸς τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, Θεολογίας καὶ Ἐκκλησίας. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ εἰσήγηση τοῦ Προέδρου Αὐτῆς Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ. Σεραφεῖμ ἐνεθάρρυνε τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸν ἐν λόγῳ Σύνδεσμο καὶ ἐτίμησε τὸν ὑπογράφοντα ὀρίζοντάς τον ἐπανειλημμένως ὡς ἐκπρόσωπον Αὐτῆς καὶ ἀποστέλλοντάς τον ὄχι μόνον εἰς τὰ συνέδρια ἀλλὰ καὶ τὰς συναντήσεις τοῦ ἐκτελεστικοῦ Γραφείου.

Ὁ προβληματισμὸς τοῦ συνεδρίου

Τὸ φρετινὸ συνέδριο παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον λόγῳ τῆς θεματικῆς του. Οἱ σκέψεις γενικὰ πάνω στὴν ἀγωνία εἶναι πολυάριθμες, θὰ ἔλεγα ἀναριθμητες. Αὐτὲς ποῦ ἀφοροῦν στὴν ἐλπίδα εἶναι πῶς σπάνιες. Ἐκεῖνο ποῦ ἐπιδιώχτηκε κατὰ τὴν προετοιμασία τοῦ συνεδρίου ἦταν νὰ προκληθοῦν ἐργασίες γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ ἀγωνιῶν καὶ ἐλπίδων, γιὰ τὸ τί στὸ σημερινὸ μας κόσμο μπορεῖ νὰ συνδέσει τὴν ἀγωνία μὲ τὴν ἐλπίδα ἢ ἀντίθετα τί εἶναι ἐκεῖνο ποῦ μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ χάσουμε τὴν ἐλπίδα καὶ νὰ γκρεμιστοῦμε στὴν ἀγωνία.

Οἱ ἐργασίες ποῦ ἔχουν ἤδη ὑποβληθεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ δείχνουν πῶς τὸ θέμα ἀγγίζει τὸν καθένα μας πολὺ βαθιὰ καὶ ἀφορᾷ ἐπίσης ἔντονα καὶ τὸ ἐπαγγελματικὸ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ μας περιβάλλον. Τί θέση ἔχει ὁ θάνατος σ' αὐτοὺς τοὺς προβληματισμοὺς; Πῶς σκέπτονται οἱ σύγχρονοί μας γι' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γιὰ τὴν ἐπέκεινα ζωὴ; Πιστεύουν καὶ πῶς ἐπενδύουν σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ; Σ' αὐτὸ τὸ μέλλον τὸ κάπως μυστηριώδες ἐναποθέτουν τὴν ἐλπίδα τους; Ἡ ἢ ἴδια ἡ ζωὴ εἶναι πηγὴ ἐλπίδας; Ἐλπίδας ὅμως ποῦ μπορεῖ νὰ ἀποξενώνει ἀπὸ τὴ ζωὴ ἢ ἐλπίδας ποῦ θὰ ὠθεῖ σὲ μίαν δημιουργικότητα;

Τὸ θέμα «Ἀγωνίες καὶ ἐλπίδες» δὲν τοποθετεῖται μόνον σὲ *προσωπικὸ ἐπίπεδο*. Ἀπασχολεῖ τὴν κοινωνία καθ' ὅλοκληρίαν καὶ προσλαμβάνει

και πολιτική διάσταση. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μετά από δεκαετίες καθηλώσεως σε ένασχολλησεις οικονομικές και κοινωνικές ή Ευρωπαϊκή Ένωση, στη συνέχεια του Ζάκ Ντελόρ, εϋχεται διακαώς την διεύρυνσή τους σε πνευματικής φύσεως προοπτικές ξεπερνώντας τα σύνορα των ιδεολογιών, προοπτικές γεμάτες νόημα, έλπίδα, ελπίδες για τον αύριανό κόσμο. Τό πώς θα γίνει αυτό απαιτεί μεγάλη σύνεση και πολλή σοφία. Δεν παύει να στοιχειοθετεί μία πολύτιμη προσέγγιση του θέματος του συνεδρίου.

Τό πρόγραμμα

Κάθε μία από τις τέσσερις ημέρες του συνεδρίου θα είναι επικεντρωμένη σε μία ξεχωριστή προσέγγιση του θέματος. Θα υπάρχει ένας κύριος όμιλητής, θα ακολουθεί συζήτηση πάνω στην όμιλία και στη συνέχεια συγκεντρώσεις με ομάδες εργασίας σύμφωνα με την προσέγγιση της ημέρας και με ανακοινώσεις των εθνικών ομάδων που έχουν ήδη κατατεθεί και θα εκδοθούν σε τόμο πρό της έναρξεως του συνεδρίου.

Η πρώτη ημέρα (24 Ιουλίου) θα είναι αφιερωμένη στην *Ίατρο-ψυχολογική προσέγγιση*. Η δεύτερη ημέρα (25 Ιουλίου) στην *άνθρωπολογική-ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Η τρίτη ημέρα (26 Ιουλίου) στη *Θεολογική προσέγγιση*, που φέρει και τον πολλά υποσχόμενο τίτλο: «Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως πρότυπο της διαλεκτικής *άγωνίες - και ελπίδες*». Θα παρέμβει μάλιστα ο Marc Luyckx μέλος της κυψέλης (cellule): Προοπτική της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Σημειώνουμε την όμιλία του π. Ίγνατίου Berten: «Οί θρησκευτικές παραδόσεις, παράγοντες άγωνιών και ελπίδων στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση».

Η τέταρτη ημέρα (26 Ιουλίου) θα είναι αφιερωμένη στην *καλλιτεχνική και πολιτισμική προσέγγιση*. Πέραν της παρουσιάσεως των εργασιών των εθνικών ομάδων θα λάβει χώραν ένα κονσέρτο-μαρτυρία του συγκροτήματος «Μουσική έλπίδα» καθώς και αναφορά στις δραστηριότητές του. Θα παρουσιασθούν επίσης οί δραστηριότητες διαφόρων «Εργοταξίων της έλπίδας», οργανώσεων δηλαδή που εργάζονται σε περιοχές ζωής που δεν περιοδεύει ή έλπίδα, όπως ή «Δράση των χριστιανών ενάντια στα βασανιστήρια» (ACAT), ή οργάνωση «Τέμα στην παιδική πορνεία στον άσιατικό τουρισμό» (ECPAT), «Διεθνής Άμνηστία», τό «Διεθνές Γραφείο Παιδικής Ηλικίας» (BICE).

Στις προθέσεις της οργανωτικής επιτροπής είναι και μία έκθεση με έργα ζωγραφικής και φωτο-

γραφικού ύλικού πάνω στο θέμα του συνεδρίου.

Η πέμπτη ημέρα (Κυριακή, 28 Ιουλίου) θα άσχολληθεί με τη σύνθεση των εργασιών του συνεδρίου.

Όρθόδοξη συμμετοχή

Μέλη της ελληνικής ομάδος που άναφέραμε πτό πάνω προτίθενται να λάβουν μέρος στο συνέδριο και να παρουσιάσουν εργασίες τους βασισμένες στις επί μέρους πτυχές του θέματος. Οί μέχρι τώρα έπαφές μας με τους ύπευθύνους, άλλά και με μέλη των εθνικών ομάδων, μάς έχουν καταστήσει σαφή την προδοκία του Διεθνούς Συνδέσμου εκ του άνοιγματος προς τον πλοϋτο της Όρθόδοξου Παραδόσεως και την ζωσα έπαφή του με την Όρθόδοξη Έκκλησία και Θεολογία. Ίδιαίτερα μάλιστα για ένα θέμα όπως αυτό του παρόντος συνεδρίου. Για όλα αυτά επιφυλασόμεθα να άναφερθούμε σε προσεχές άρθρο μας.

1. Βλ. τό ποίημα «Όπου και να ταξιδέψω ή Ελλάδα με πληγώνει...», στην *Άνθολογία 1708-1952* του Η. Ν. Άποστολίδη, Άθήναι, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1954, σ. 665-666.

2. Για τό τελευταίο αυτό ζήτημα βλ. στη διδακτορική του Άπ. Β. Νικολαΐδη, *Η «νέα άνθρωπολογία της θρησκείας» στη Φιλοσοφία του Ernst Bloch*, Άθήνα 1995, μ.ά. την παράγραφο «ή άφύπνιση της χριστιανικής έλπίδας», σ. 279-281.

3. Άχμανδρόιτου Σωφρονίου, *Ό Γέρον Σίλουανός του Άθω (1866-1938)*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. «Όρθόδοξος Κυψέλη», χ.χ., σ. 43. Τό νόημα της φράσεως αυτής αναλύεται σε βάθος στις σ. 217-222 του βιβλίου. Βλ. επίσης τον Έπιλογο του βιβλίου του αυτού συγγραφέως, *Όφόμεθα τον Θεόν καθώς έστι*, Έσσεξ Άγγλίας, Ίερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, 1992, σ. 415-416.

4. Η Παναγία άποκαλείται επίσης στην Εϋχή του Άποδείπνου, Είς την Ύπεραγίαν Θεοτόκον, «ή των άπηλπισμένων μόνη έλπίς». Στην Ίερά Μονή Άρκαδίου υπάρχει φορητή εικόνα της Θεοτόκου επιγραφόμενη «Η Έλπίς των Άπελπισμένων» (βλ. έκδοση της Χριστιανικής Στέγης Καλαμάτας σε κάρτα εύχετήρια). Άλλά και στο μοναστήρι του Άγίου Νικολάου της Άνδρου υπάρχει θαυματουργός εικόνα επιγραφόμενη «Παναγία, ή των πάντων έλπίς».

5. Βλ. λήμμα «Άγκυρα» του Άνδρέα Παπαγεωργακόπουλου, στη Θ.Η.Ε. τ. 1, 1962, σ. 279-280.

6. Έφημερίς «Έκκλησιαστική Άλήθεια» 1 Νοεμβρίου 1994. Άνταπόκριση από τό Βουκουρέστι όπου συνήλθε ή Έκτελεστική Έπιτροπή του Παγκοσμίου Συμβουλίου Έκκλησιών (14-19 Σεπτεμβρίου 1994).

7. Άπαιτείται πρώτα μία όρθή θεολογική διαφύτιση του ζητήματος. Πρόχειρα βλ. τό λήμμα «έλπίς» στην Θ.Η.Ε., τ. 5, 1964, σ. 664-672 (τό ύπογράφει ο Γ. Γρατσέας) και στο *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, Άθήνα 1980, σ. 351-356. Θα ήταν παράλειψη να μñ άναφερθούμε στις γλαφυρές και μεστές θεολογικού στοχασμού σελίδες που αφιερώνει στο θέμα της έλπίδος, ο Άγιος Νεκτάριος (Κεφαλάς) στο βιβλίο του, *Τό γνώθι σαυτόν*, Άθήναι, Έκδ. «Ό Άγιος Νικόδημος» 1973 (1905), σ. 50-63.

8. Βλ. «Ό Έφημέριος» 1993, σ. 168-169, 184-185.